O COPIE MANUSCRISĂ DUPĂ CARTEA ROMÂNEASCĂ DE ÎNVĂŢĂTURĂ A LUI VARLAAM DESCOPERITĂ ÎN PĂRŢILE ZĂRANDULUI

de
FLORIAN DUDAŞ

Între tipăriturile româneşti care au apărut în veacul al XVII-lea în Ţările Române, în Moldova şi Ţara Românească îndeosebi, „Cazania" mitropolitului Varlaam (intitulată: „Carte Românească de învăţătură (la) Duminicile preste an şi la praznice împărăteşti şi la sfinţi mari") a fost una dintre cărţile care prin popularitatea, prin felul în care a fost primită şi cinstită de popor, a constituit un adevărat eveniment şi monument de cultură, rămînînd pînă în zilele noastre, după mai bine de 300 de ani de la apariţie, un nepreţuit tezaur de limbă românească.[1] Considerată de sprijinitorul său — voievodul Vasile Lupu, cu a cărui „cheltuială nesocotită" s-a făcut tipărirea ei — ca un „dar" al limbii pentru „toată seminţia românească", această carte a cunoscut o largă circulaţie în toate ţinuturile locuite de români. Nicolae Iorga o considera o tipăritură „de cea mai mare însemnătate în ceea ce priveşte graiul românesc" deoarece, continua istoricul, subliniind erudiţia cărturarului şi mitropolitului Varlaam, *„a fost concepută într-un stil viu şi plin de culoare în care putea scrie doar unul care şi-a petrecut o bună parte din viaţă numai între ţărani sau între călugării ridicaţi din mijlocul lor"*[2] — cuvinte prin care marele nostru istoric relevă primordiale simplitatea expunerii şi limba populară în care a fost scrisă, în

[1] Pentru o mai bună cunoaştere a conţinutului tipăriturii, în *forma primară* în care s-a editat prin strădania mitropolitului cărturar Varlaam (căci în secolul al XVIII-lea, pe lîngă textul inclus la 1699 în *Chiriacodromionul* de la Bălgrad (Alba Iulia), „Cazania" a fost reeditată de 6 ori(!), indicăm ediţiile transliterate, mai apropiate în timp de noi: Varlaam, *Cazania*, 1643, Ediţie îngrijită de J. Bych, cu un cuvînt înainte de I. A. Candrea; Florea Mureşan, *Cazania lui Varlaam*. 1643—1943, Cluj, E.R.A.N., 1944 (prezentare în imagini); Atanasie, Popa, *Cazania lui Varlaam. 1643*. Prezentare grafică, Timişoara, 1944; Varlaam, *Cazania, 1643*. Ed. Fundaţiei pentru literatură şi artă, Buc., 1943.

[2] Nicolae Iorga, *Istoria bisericii româneşti*, ed. a II-a, vol. I, p. 332.

https://biblioteca-digitala.ro

virtutea cărora *Cartea Românească de învăţătură* a lui Varlaam s-a impus pretutindeni în teritoriile locuite de români ca o carte sfîntă pentru mintea, inima şi învăţătura poporului oglindindu-i, alături de însemnele şi limpezimea limbii, neţărmurita conştiinţă de neam.

Popularitatea de care s-a bucurat această carte românească este dovedită de larga ei circulaţie şi în Transilvania (îndeosebi în Maramureş, pe valea Mureşului, în Ţara Crişurilor şi Banat) fiind identificate pînă în prezent un număr de peste 100 exemplare tipărite,[3] o bună parte a lor fiind păstrate în părţile de vest ale Transilvaniei.[4]

În ţinutul Zărandului, pînă în anii din urmă, au fost identificate doar două exemplare ale acestei tipărituri a lui Varlaam, la parohiile din satele *Tisa* şi *Brusturi*, lîngă Hălmagiu.[5] Cu prilejul unor cercetări de teren, intreprinse de noi, în ultimul timp au fost identificate în acest ţinut alte patru exemplare tipărite necunoscute ale *Cazaniei lui Varlaam*, în satele: *Buceş* (lîngă Brad), *Iarcoşeni* (lîngă Ineu[6]), *Bochia* (lîngă Beliu[7]) şi *Igneşti* (lîngă Sebiş) şi nu ne îndoim că în ultimele două veacuri alături de acestea vor mai fi existat şi altele, astăzi distruse ori înstrăinate, fiind păstrate pe alte meleaguri.

Datorită rarităţii exemplarelor sale, *Cazania lui Varlaam* a circulat, mai ales în Transilvania, şi sub forma unor *copii manuscrise*, realizate cu trudă multă prin strădania unor cărturari copişti şi buni patrioţi din veacurile XVII şi XVIII, cărora le datorăm exemplarele, descoperite pînă în prezent, pe meleagurile Transilvaniei, în satele: *Sava*, pe Someş, *Cupşeni* (Cluj), *Perişor* (Dej), *Fughiu* (Bihor),[8] *Geaca* (Cluj),[9] copia păstrată în Biblioteca Blajului,[10] de asemeni, cele trei copii realizate

---

[3] *Idem, Studii şi documente cu privire la Istoria Românilor*, XIII, Buc., 1935, p. 59 şi urm.; Ioan Bârlea, *Însemnări din bisericile Maramureşului*, Buc., 1909, *passim*; Vasile Mangra, *Mitropolitul Sava II Brancovici*, Arad, 1904, p. 35; Sebastian Stanca, în *Revista Teologică*, Sibiu, 1930, p. 31—34; At. Popa, în *Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, secţia pentru Transilvania*, 1924, p. 397; Florea Mureşan, *op. cit.*, p. 200 şi urm.; O. Schiau, *Circulaţia Cazaniei lui Varlaam în Transilvania*, în *Mitropolia Olteniei* (Craiova), 5—8, 1970; Vasile Netea, *Circulaţia „Cazaniei" lui Varlaam în Transilvania*, în *Revista Muzeelor*, 4, 1971, p. 333—336.

[4] Amăn. la: N. M. Popescu, *Prin Banatul Timişoarei*, Caransebeş, 1940, p. 384; Petru Popa, în *Biserica şi Şcoala* (Arad), nr. 16, 1907; Florea Mureşan, *op. cit.*, p. 200 şi urm.; Gheorghe Liţiu, *Contribuţii la studiul circulaţiei vechilor cărţi bisericeşti*, în *Mitropolia Banatului*, XVIII, 7—9, 1968, p. 461; Florian Dudaş, *Mihai Viteazul în conştiinţa românilor din Transilvania. Mărturii istorice pe un exemplar al Cazaniei lui Varlaam*, în *Orizont* (Timişoara), an. XXVI, 1975, nr. 17, p. 3; Vasile Frenţiu, *Veche cultură românească în Bihor* (1941), în *ms.*; *Idem, Monografia comunei Iarcoşeni* (1967), în *ms.*

[5] Gh. Liţiu, *op. cit.*, p. 461—462.

[6] Exemplarul se păstrează în prezent în fondul de carte veche românească al Bibliotecii Episcopiei Ortodoxe Române a Aradului.

[7] Pentru valoarea deosebită a exemplarului ultim, v. Fl. Dudaş, *art. cit.*, p. 3.

[8] Florea Mureşan, *op. cit.*, p. 183—200.

[9] At. Popa, *op. cit.*, p. 7 şi urm.; *ibidem*, în *Dacia* (Timişoara), din 11 iunie 1943.

[10] N. Comşa, *Manuscrisele româneşti din Biblioteca centrală din Blaj*, Blaj, 1944, p. 38.

https://biblioteca-digitala.ro

în părţile Bihorului, la *Cotiglet*, între 1676—1680.[11] În ultimul timp, alte trei copii manuscrise după *Cazania* lui Varlaam au fost identificate la *Oradea*.[12] În părţile Zărandului n-a fost înregistrat pînă în prezent vreun manuscris de acest fel.

Iată însă că recent, cu prilejul descoperirii unei părţi din arhiva vechii familii de dascăli şi preoţi Bosco din părţile Beliului, locuitori ani în şir în satele Nermiş şi Archiş (jud. Arad), alături de cîteva acte de corespondenţă şi mai multe vechi tipărituri româneşti, din veacurile XVII—XIX,[13] am găsit păstrate, mai bine spus răsfirate printre alte coli, cîteva zeci de file (o hîrtie veche!) scrise cu mîna, aparţinînd unui singur manuscris şi care, de fapt, după cum ne-o mărturiseşte *foaia de titlu*, reprezintă o copie după *Cartea Românească de învăţătură* a lui Varlaam.

Descrierea manuscrisului:

Foaia de titlu: „CARTE ROMÂNEASCĂ De învăţătură Duminecile preste an şi la prasnice împărăteşti şi la Svinţi Mari. Cu sila şi cu toată cheltuiala LUI VASILE VOIVODUL şi domnul ţării Mold. diîn multe Scripturi tălmăcită din limba Slovenească pre limba Romenească DE VARLAAM MITROPOLITUL DE ţara Moldovei. În tipariul Domnesc, în Mănăstirea a trei Steliu, în Iaşi anii de la Hs. 1643."
Pe verso, foaia de titlu păstrează reprezentarea fidelă a stemei Moldovei, însoţită de cele 8 versuri.

Cuprinsul: Partea I. f. 1—12: Dumineca vamăşului şi a farisăului; f. 28—33: Duminica lăsatului brînzei; f. 34—36: Duminica Tomei. Partea a II-a: f. 37—49 Luna Avgust, 29 zile. Tăiarea capului lui Ioanu; f. 50 Cape(te)le ce sînt în această carte „Prasnicele lunilor preste an împărăteşti şi la Svinţi mari" (fragmentar).

Se observă lesne, credem, că manuscrisul se păstrează fragmentar, conţinînd în prezent doar foaia de titlu, primele trei capitole din prima parte, un capitol al celei de-a doua părţi a cărţii şi un fragment din Cuprinsul capitolelor. Restul filelor, care au alcătuit partea masivă, consistentă a manuscrisului, distruse ori poate înstrăinate (nu-i exclus, în bloc) inclusiv sfîrşitul textului copiat, lipsesc.

Paginaţie: Filele manuscrisului n-au fost numerotate. Cu prilejul cercetării, spre o mai bună orientare, filele salvate, cu excepţia foii de titlu, au fost numerotate de noi în continuare. În prezent manuscrisul are 1+50 f.

Coloane: 1, *Rînduri:* 26—30; *Format:* 2.

Dimensiuni: Legătura lipseşte. Blocul (incomplet) prezintă: Î—29,5 cm, L — 19 cm. Oglinda (suprafaţa scrisă): Î — 25 cm, L — 14 cm.

Hîrtia este groasă, spongioasă, de culoare gălbuie. Prezintă filigran.

---

[11] At. Popa, *art. cit.*; Gh. Comşa, *Istoria predicei la români*, p. 109.

[12] Două dintre ele se păstrează la Muzeul Ţării Crişurilor, iar al treilea în Muzeul de artă bisericească de la Episcopia Ortodoxă Română a Oradiei.

[13] Cea mai veche tipăritură dintre ele este *Chiriacodromionul* tipărit în 1699, la Bălgrad.

https://biblioteca-digitala.ro

Textul a fost scris îngrijit, cu cerneală neagră şi roşie, de către un singur copist, într-un limbaj apropiat de cel local, specific părţilor vestice, crişene.

Ornamente. Copistul s-a străduit să redea fidel forma originalului tipărit, fapt care se observă lesne confruntînd foaia de titlu şi stema Moldovei. Asemeni exemplarelor tipărite, titlul este încadrat (caz rar întîlnit) de acea gravură reprezentînd: sus la mijloc, pe Iisus Hristos, în colţuri pe cei patru Evanghelişti, în dreapta pe Apostolul Pavel şi pe S.ta Paraschiva, jos pe S.ţii Trei Ierarchi Vasile cel Mare, Grigorie Bogoslovul şi Ioan Gură de Aur. Frontispiciile şi iniţialele sînt, în schimb, simplificate mult. La sfîrşitul capitolului ultim al părţii a treia versurile care încheie testul cărţii lipsesc. Fila conţine în schimb, pe verso, reprezentarea — e drept, puţin reuşită — a gravurii care împodobeşte fila 116 de la sfîrşitul tipăriturii, înfăţişînd pe S.ta Paraschiva, cu scene din viaţa ei, dar cu deosebirea că inscripţiile slavone ale scenelor au fost transcrise în limba română.

Însemnări: F. 44—48: *„Scris-am eu T(e)odor Bun, venit în Groşi din satu(l) fostu Voivodeşti, cu tata,* anu 1732." (caractere chirilice).
F. 49: Încercări de condei.
F. 50: *„. . . eu diacul Flore, în Groşi"*[14]

* * *

Pe baza descrierii de mai sus, putem afirma cu siguranţă deplină, de la început, că manuscrisul descoperit la Nermiş, în părţile Zărandului, reprezintă o *copie* după unul din exemplarele *Cărţii Româneşti de Învăţătură* a lui Varlaam[15]. Cît priveşte locul, data la care s-a copiat manuscrisul şi numele copistului care l-a realizat, însemnările manuscrise tergale, destul de modeste dealtfel, dată fiind starea fragmentară, sînt în măsură să ne ofere, credem, unele indicii în acest sens. Aflăm din însemnarea lui Teodor Bun, dintre filele 44—48, faptul că la 1732 manuscrisul exista deja, fiind păstrat la biserica de lemn din satul Groşi (azi Groşeni, jud. Arad)[16]. Cealaltă însemnare, de la f. 50, fragmentară din păcate, a fost făcută tot în satul Groşi de către diacul, adică dascălul, Flore, pare-se, chiar copistul acestui manuscris. Cît priveşte expresia: *„. . . venit în Groşi din satu(l) fostu Voivodeşti . . .",* ea se referă, nu ne îndoim, la mutarea în anul 1730 a satului

[14] Însemnarea manuscrisă este fragmentară, reprezentînd, pare-se, sfîrşitul unui text scris în restavul de jos al filelor anterioare, care lipsesc.

[15] Copia s-a făcut după un exemplar imprimat B al *Cazaniei lui Varlaam.*

[16] Biserica de lemn — monument de cultură a fost construită la anul 1724 în satul învecinat Voivodeşti, de unde, în urma mutării acestuia pe malul Crişului Alb, a fost vîndută satului Groşeni.

https://biblioteca-digitala.ro

Voivodeşti[17], a marii majorităţi a locuitorilor lui, la 20 km mai spre sud, pe malul stîng al Crişului Alb, fiind situat astăzi între localităţile Aldeşti şi Mînerău[18].

Descoperirea *copiei manuscrise* după *Cartea Românească de Învăţătură* a lui *Varlaam*, de la Groşeni readuce în discuţie acel *Raport* al Comisiei de anchetă pentru Unire din anul 1754 ordonată în părţile vestice ale Transilvaniei, din cuprinsul căruia aflăm că la acea dată preotul unit din satul Groşi, aflat în ceartă cu preotul ortodox, „învăţa" poporul din Catehismul lui Petru Aron, iar cel ortodox din cărţi venite din Ţara Românească şi Moldova[19], neîndoielnic tipărite în secolul al XVII-lea sau la începutul celui următor, printre care se numără cu siguranţă şi această *copie manuscrisă* după *Cartea Românească de Învăţătură* de la 1643.

Existenţa acestui manuscris în Zărand, mai precis în zona de interferenţă a părţilor Aradului, Bihorului şi Zărandului, într-unul din satele din Munţii Codrului, demonstrează încă odată circulaţia intensă a cărţilor noastre vechi şi legăturile culturale care au existat între Moldova, Ţara Românească şi Transilvania.

UNE COPIE — MANUSCRIT APRÈS VARLAAM, CARTEA ROMÂNEASCĂ DE ÎNVĂŢĂTRUĂ (IAŞI, 1643) DECOUVERTE EN PARTS DES ZARAND (TRANSYLVANIE)

Resumé

L'auteur presente un manuscrit realisé en XVIIIe siècle en sud du pays de Cris apres monumentale oeuvre du métropolite érudit, de Moldavie, Varlaam. La découverte apporte un témoignage en outre de liens culturels qui ont été entre les pays roumains.

[17] Constantin Pavel, *Şcoalele din Beiuş*. 1828—1928. Beiuş, 1928, p. 24 şi urm.

[18] Însemnul toponimic, numele satului nu este întîmplător. În vecinătatea aşezării, la Groşeni, în Munţii Codrului, se păstrează terasamentul unei impresionante fortificaţii din feudalismul timpuriu; prin apropiere trecea tot în acel răstimp traseul valului de pămînt defensiv „Bâlhradul", dintre Buteni şi Groşeni, iar cu prilejul unor sondaje, inedite încă, intreprinse în vatra veche a acelui sat Voivodeşti, au rezultat urme materiale, preponderent ceramice, din secolele IX—XI e.n.

[19] Vasile Mangra, *op. cit.*, p. 12.

https://biblioteca-digitala.ro